

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРИЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У XVII – XIX ст.

Наукова стаття присвячена розвитку досліджень історії української православної церкви у період Козацької гетьманської держави і Руїни. Особливу увагу приділено науковим працям вітчизняних істориків протягом XIX – XX ст. Здійснено періодизацію розвитку вітчизняної історіографії історії духовного життя українського народу і класифікацію основних досліджень.

Ключові слова: історіографія, класифікація, періодизація, церква, дослідження.

Історію України не можливо розглядати без окремого аналізу історії православної церкви. Адже православ'я завжди відіграло важливу роль у розвитку української нації. Протягом 70 років дослідження історії духовного життя народу було під офіційною забороною радянської влади. За цей час було втрачено значну кількість першоджерел, що зробило проблемним вивчення цієї сторінки історії держави. З початком 1990-х років історія православної церкви стала окремою галуззю сучасної історичної науки.

Метою даного дослідження є стан і розвиток вітчизняної історичної думки в процесі вивчення історії православної церкви в Україні періоду другої половини XVII – XVIII ст. У науковій статті зроблена спроба осмислити здобутки відомих і видатних українських учених минулого і сучасності у царині дослідження духовного життя українців у період існування Української козацької гетьманської держави.

На початку XIX ст. почала формуватися українська школа історії церкви. З'являється ряд робіт, де дослідники в загальному контексті історії України зосереджували свою увагу і на історії розвитку церкви. Перші розвідки в цьому напрямку зробили Д. Бантиш-Каменський (1788–1850) та М. Маркевич (1804–1860) [1]. На окремих аспектах історії церкви зупинялися також П. Куліш (1819–1897), А. Скальковський (1808–1898) та М. В. Закревський (1805–1871). Вони розглядали роль духовенства у суспільному житті та історію окремих монастирів та храмів [2].

Учень Д. Бантиш-Каменського та І. Срезневського – видатний український історик, письменник й громадський діяч М. І. Костомаров досліджував історію українського народу і його духовного життя. У 1840 році молодий учений підготував дисертацію, присвячену Берестейській унії 1596 року. Однак ця робота («Про причини і характер унії в Західній Росії») не була захищена через заборону Міністерства народної освіти. Дисертація побачила світ у 1841 році як окрема книга і дуже скоро стала відомою. Але це докладне, об'єктивне дослідження викликало люті протести з боку церковної влади, яка побачила в ньому відхід від офіційного трактування складної і актуальної для України проблеми. Після публічної заяви архієпископа Харківського Інокентія Борисова про «обурливий зміст» книги молодого вченого, через місяць прийшов офіційний наказ, підписаний професором М. Устряловим (за розпорядженням міністра народної освіти С. Уварова), знищити весь наклад видання.

Найвідомішою працею вченого є «Закон Божий (Книга буття українського народу)». Це унікальний за змістом твір М. Костомарова, який викладає програмні

положення Українсько-Слов'янського товариства святих Кирила й Мефодія, більш відомого під назвою Кирило-Мефодіївське братство. Більшість кирило-мефодіївців, у тому числі й сам М. Костомаров, були людьми глибоко релігійними, а народницький пафос носив у них характер майже релігійної віри. Але якщо М. Костомаров, М. Гулак і В. Білозерський були швидше слов'янофілами, аніж особами, відданими власне українській ідеї, то П. Куліш і Т. Шевченко утворювали патріотично-українське крило. Любов до України, до історії її народу в «Законі Божому», як і в інших програмних документах братства, стала центром усього ідейного навантаження цього твору. Автор подає уроки історії України на тлі загальної історії людства, в біблійно-епічному стилі викладає трагічну минувшину нашого народу.

Трактат можна умовно поділити на три логічні частини: 1. Про Бога, всесвітню історію, віру Христову. 2. Про слов'ян, Литву, Польщу, Росію та віру Христову. 3. Про Україну, козацтво та віру Христову. Віруюча людина, за схемою твору, — то серцевина історичного процесу. Віра Христова веде її до свободи. Тільки свобода забезпечує рівність, а отже, й щастя країн, народів, кожної людини зокрема. Визнаючи, що людське життя та існування всякого суспільства підкоряється законам Божим, М. Костомаров тим самим високо піднімав планку розуміння духовності у житті, й у пізнанні історичного процесу. За переконанням історика, повного осмислення, визнання та розуміння Бога не досягнув жоден народ, але найближче підійшла до цього Україна [3, с.7]. Вже на початку твору М. Костомаров показує своє бачення історії. Народи, пише він, забувши справжнього Бога, «...повидумували собі богів і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і костями, а на всім світі сталось горе, і біднота, і хвороба, і несчастя, і незгода...». М. Костомаров був істориком народних рухів, вивчав і розумів народну душу. Минувшина України відкривалась йому, як забута історія його народу. Костомаров і його однодумці внесли до «Закону Божого» цілу розповідь про козацтво, чим переступили цензорське табу, накладене на цю тему. Від параграфа 76 й до кінця (всього 109 параграфів) трактат розкриває роль православ'я і вільного духу в житті козацтва [3, с.7-8].

Поява перших фундаментальних праць з історії релігії в Україні пов'язана з прізвищем першого ректора Київського університету святого Володимира М. О. Максимовича (1804–1873). Це був багатоплановий дослідник із широким спектром наукових інтересів. Значну частину своїх творів М. О. Максимович присвятив вивченню історії православ'я в Україні від найдавніших часів до початку XIX ст. [3]. Значну увагу вчений приділив висвітленню впливу Брестської унії на подальший розвиток суспільно-політичних відносин. Саме його вважають одним із засновників української історіографічної науки. Перебуваючи на посаді ректора провідного європейського університету, він особисто був знайомий з митрополитом та іншими релігійними діячами.

Після проведення успішних реформ 60-х років XIX ст., починається новий етап розвитку в історіографії досліджень історії церкви в Україні. Цей період пов'язаний з такими відомими іменами, як: В. Антонович (1834–1908), Д. Багалій, М. Грушевський (1866–1934). Зокрема, В. Антонович подає матеріали з біографії переяславського єпископа Кирила Шумлянського, котрий очолював Луцьку єпархію. Особливо цінним є розгляд автором політики та нормативно-правових актів Речі Посполитої. Автор зупиняється на відносинах між православними і греко-католиками [4].

Політичні та наукові погляди М. Грушевського з часом суттєво змінювались. Але цінність його праць полягає в тому, що кожний свій висновок або припущення він підкріплює документальним матеріалом. Виокремлює науковий здобуток Михайла Сергійовича від інших праць того часу доказовість своїх наукових винаходів і підкріплення їх науковими фактами. Перелік праць історика свідчить про широкий інтерес до історії церкви в Україні [5]. Він намагався максимально переконливо показати вплив релігії на суспільне життя усього суспільства. М. Грушевському, як і багатьом ученим тієї епохи, довелося працювати в умовах функціонування різних політичних систем. Проте його погляди на історію церкви еволюціонували не в залежності від існуючої кон'юнктури, а від накопичення позитивної інформації. Саме

цей факт суттєво вплинув на стан уявлень та знань стосовно історії церкви в Україні.

У першій половині XIX ст. історія православної церкви в Україні ще тільки починала розроблятися в науковому середовищі. Окремі її епізоди розглядалися як у тодішній російській, так і в українській історіографії. Характерною особливістю наукових праць того часу було те, що православна церква в Україні розглядалася тільки в контексті історії Російської Православної Церкви і, відповідно, російської державності. Частково це питання займало і польську історіографію, котру все ж таки більше турбували суспільно-політичний вплив і діяльність церкви на землях Речі Посполитої, ніж будь-які інші аспекти історії православної церкви.

Із середини XIX ст. переважаюча частина наукових праць з історії церкви в Україні виходила із-під пера церковних істориків на сторінках суто церковних періодичних видань. Наприкінці XIX ст. першим світським науковим часописом, у котрому історія церкви на українських землях знайшла найбільш різнопланове висвітлення, зокрема в політичних аспектах, став журнал «Київська старовина». На його сторінках були відображені різні точки зору науковців, причому як представників церковної, так і світської історіографії. Церква розглядалася ними відповідно до внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації. Характерною рисою більшості дослідників, які висловлювалися з цього питання, було визнання як здійснення тиску російського уряду у внутрішній політиці на православну церкву в Україні та негативність наслідків цього, так і використання її у своїх цілях у зовнішній політиці, спрямованій проти Речі Посполитої. Саме наприкінці XIX на початку XX ст., на нашу думку, формується вітчизняний світський напрям в історичній науці по вивченню історії церкви.

Разом з названим доробком виходили роботи, присвячені церковному минулому окремих регіонів України. Так, упродовж XIX – перших десятиліть XX ст. з'явилась значна кількість праць, у яких висвітлювались локальні проблеми релігійної історії інших регіонів імперії. Ознайомлення з ними дає можливість більш точно визначити ступінь специфічності ситуації в тій чи іншій сфері церковного життя, простежити тенденції, які були притаманні в розвитку південноукраїнського та інших регіонів держави.

Серед авторів досліджень релігійної історії в цілому і церковного минулого окремих регіонів значний відсоток становили духовні особи і співробітники духовного відомства. Першою спробою систематизації церковної історії південних українських губерній після 1775 р. стала «Коротка історична відомість про Слов'янську єпархію, її архієреях і семінарії», надрукована у Харкові в «Календарі...» за 1810 р. В. Біднов, який виявив і передрукував цю роботу в Літопису Катеринославської ученої архівної комісії, зробив обґрунтоване припущення, що її авторство належить протоієрею І. Башинському, який довго працював у семінарії, був її ректором, членом Катеринославської консисторії, а тому не тільки мав доступ до джерел, але і сам був учасником деяких із описаних ним подій [6]. Фактично «Коротка історична відомість...» являє собою подані за хронологією біографії південноукраїнських єпархіальних архієреїв 1775 – 1810 рр. із включенням у них інформації про найбільш найвизначніші події церковного життя.

Процеси, які відбувались на півдні України в останній чверті XVIII – перші десятиліття XIX ст., сприяли формуванню розуміння особливостей цього краю, посиленню інтересу до його історії, розвитку місцевого патріотизму. Наприкінці 1830-х рр. краєзнавці Півдня започаткували наукове товариство в Одесі [7], що знаменувало початок систематичної і різноаспектної роботи з дослідження минулого краю. Важливим напрямом стало вивчення церковної історії. На сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» були опубліковані дослідження Г. Розанова, С. Серафимова, А. Лебединцева, М. Мурзакевича, К. Оранського [8], Ф. Лялікова [9], І. Кареліна [10], інших науковців і аматорів, які висвітлювали переважно факти біографій яскравих постатей, історію окремих храмів і монастирів, деякі помітні події релігійної історії. Варто зважати на те, що однією з пріоритетних сфер активності й багатьох із зазначених вище авторів, і в цілому Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), була археографічна діяльність стосовно публі-

кації ОТІС і в цілому південноукраїнського історіографічного простору: місцеві історичні студії відтворювали позитивістський науковий дискурс, складовою якого стала впевненість у принциповій можливості пізнання минулого шляхом опанування і критичного засвоєння джерельної інформації. Влучним є застосування О. Журбою терміна «спресований історіографічний час» по відношенню до південноукраїнського історіографічного простору перших часів існування ОТІС: становлення різних жанрів, методів, напрямів, стилів, дисциплінарних складових історіописання відбувалось майже синхронно [11].

Серед авторів, які звертались до церковної історії краю, був великим відсоток духовних осіб. Причина тому – природний професійний інтерес до тієї сфери, в якій працювали самі ці священнослужителі та ченці; наявність, що називається, «під рукою» матеріалів для дослідження; заохочення і епархіальним керівництвом, і окремими членами ОТІС духовенства до написання історії своїх храмів і монастирів. При тому, що багато хто з духовних осіб виступив у Записках ОТІС лише з однією публікацією, інші були активними членами товариства й досліджували різні аспекти церковного минулого [12].

Зауважимо, що більшість матеріалів архівів Катеринославської консисторії, архієрейського будинку, Самарського монастиря, парафіяльних церков, які були в розпорядженні єпископа, на сьогодні втрачені, тож праці Макаревського є надзвичайно цінним джерелом для вивчення минулого церкви на Катеринославщині [13].

Щодо методології робіт Феодосія, то єпископ обрав традиційний для свого часу шлях «слідування за джерелами», тож більшість його праць побудовані на переказі документальних матеріалів із наведенням розлогіх цитат, завдяки чому кількість фактологічних помилок зведена до мінімуму. Крім Феодосія (Макаревського), у «Катеринославських епархіальних відомостях», які з 1872 р. виходили з періодичністю два рази на місяць, а з 1896 р. тричі на місяць, друкували свої статті з місцевої церковної історії останньої чверті XVIII – середини XIX ст. В. Базарянінов, В. Біднов, Ф. Васильєв, В. Греков, Г. Дубинський, М. Кравченко, А. Лисенков, Є. Овсянніков, Р. Петров, А. Ржевський, О. Федоровський [14]. Низка публікацій з'явилася без підпису або лише із зазначенням ініціалів автора.

Статті, які стосувались церкви південноукраїнського регіону, публікувались у Епархіальних відомостях інших епархій. Зокрема деякі аспекти релігійної історії часів підпорядкування Півдня архієрейській кафедрі в Полтаві висвітлені в працях, надрукованих у «Полтавських епархіальних відомостях» автора [15]. Деякі роботи з церковної історії краю друкувались у «Київській старовині», в публікаціях якої містились дані з етнографії та релігійного минулого українських земель. У часопису значно переважали матеріали, які мають відношення до козацьких часів, старообрядців і духоборів та їхні взаємини зі світською владою та офіційною церквою, підготовки катеринославського духовенства до зустрічі Катерини II, акт побратимства в церковній метриці 1801 р. [16].

Поодинокі статті про споруди, події та осіб, пов'язаних із церковною історією Півдня України, з'являлись на сторінках «Новоросійського календаря», «Південного збірника», «Російської Старовини», «Російського архіву», «Віри і Розуму», «Душекорисного читання», «Вчених записок імператорської Академії наук», інших видань [17].

Важливе значення в інституціалізації досліджень із регіональної історії має створення спочатку Таврійської, а пізніше Катеринославської учених архівних комісій. Пріоритетним напрямом їхньої роботи, як впливає з самих назв комісій, було опрацювання писемних джерел. Члени Таврійської ученої архівної комісії (ТУАК) сконцентрували свою активність переважно на вивченні архівних матеріалів з історії Тавриди [18].

Більш плідно на ниві створення праць з історії церкви працювали члени Катеринославської ученої архівної комісії (КУАК), яка впродовж свого існування (1903 – 1916 рр.) видала 10 випусків «Літописів». Значною мірою активізація дослідницької роботи саме в цьому напрямі відбулася завдяки науковцю В. Біднову, який обрав церковну історію предметом своїх досліджень. Під час катеринославського періоду

життя Бідновим була підготовлена і видана низка публікацій, присвячених історії Катеринославської семінарії, опису архівних фондів, які містили документи з церковної історії краю, обставинам ліквідації церковного устрою Запорозьких Вольностей, персоналіям діячів церкви [19].

Крім В. Біднова, на сторінках «Літопису КУАК» друкували роботи на церковну тематику П. Сочинський, В. Машуков, В. Данилов [20]. Ці дослідження становили лише невелику частку публікацій з церковної історії – останні склали майже четверту частину від усіх публікацій і являли собою переважно археографічні роботи. Акцентування діяльності Таврійської і Катеринославської учених архівних комісій на археографічній діяльності значною мірою зумовило методологічний підхід, який дотримувався при написанні абсолютної більшості досліджень: автори намагались чітко слідувати за джерелами, не роблячи занадто широких узагальнень.

Роботи, присвячені церкві України, з'являлись не лише в часописах, але й окремими виданнями. Серед таких праць слід виділити довідкові видання М. Родіонова, єпископа Гермогена, Ф. Мілянського. Крім робіт Гавриїла (Розанова), Феодосія (Макаревського), архимандрита Діонісія, побачила світ низка інших окремих видань, присвячених південноукраїнським монастирям. Коротко подається церковна історія 1770-х – 1840-х рр., після чого докладно викладаються події 1850-х рр. в роботі «Церковно-історичний начерк заснування в Херсоні вікаріату і його життєдіяльність» [21].

Загалом, оцінюючи внесок авторів, роботи яких з'явилися до кінця 20-х рр. ХХ ст. і були присвячені проблематиці, яку ми розглядаємо, слід зазначити їхню неабияку цінність у першу чергу для реконструкції церковної історії на мікрорівні, зважаючи на зосередження уваги на біографіях церковних діячів, минулому конкретних храмів, парафій, монастирів, навчальних закладів. Така вузька проблематика великою мірою визначалась обмеженістю більшості авторів у доступі до масивів джерел, які б дали можливість комплексно реконструювати церковне минуле краю. Адже саме слідування за джерелами розглядалось, згідно з домінуючим позитивістським підходом, як оптимальний принцип викладення матеріалу. Як панування релігійного світосприймання, так і переважання серед авторів представників духовенства відбилося на підходах до викладення та інтерпретації фактів; спостерігалось дотримання більшістю офіційної концепції стосовно однозначно позитивної ролі держави в розвитку православ'я. Перебуваючи в структурі православної церкви Російської імперії, церква в Україні відчувала на собі всі ті процеси, що відбувались у державі в цілому. Тож для адекватного відтворення церковного минулого принципово важливим є вивчення групи робіт, присвячених історії православ'я в імперії.

До середини ХІХ ст. дослідники переважно вивчали роль синодального періоду в історії російської православної церкви. Першою науковою працею в цьому напрямку стала робота архієпископа Чернігівського і Ніжинського Філарета (Гумілевського), у якій було систематизовано церковну історію держави до 1825 р. [22]. У наступних редакціях «Історії Російської Церкви» Філарет уже більш відкрито виклав свої погляди. На зростання інтересу до церковної історії значною мірою вплинули події часів підготовки і проведення реформ Олександра II. Тоді і духовенство, і широка громадськість отримали можливість вільного аналізу стану духовного відомства, його впливу на суспільство. На сторінках часописів і в окремих виданнях піднімалися питання церковного управління, устрою і побуту духовенства. Цим був підготовлений ґрунт для створення більш узагальнюючих праць з історії церкви.

Подією в історіографії стала поява досліджень професора Казанської духовної академії П. Знаменського [23]. Базуючись на великому масиві опублікованих джерел, учений звернувся до проблем духовної освіти та історії парафіяльного духовенства імперії синодального періоду. Логічно побудовані, досить удамо структуровані, чіткі у висновках дослідження П. Знаменського справили значний вплив і на багатьох сучасників, і на представників наступних поколінь науковців. Самостійною, систематизованою і методологічно вдало побудованою працею став «Порадник з історії Російської церкви» О. Доброклонського, частина четверта якого стосується синодального періоду і містить викладення подій до 1880-х рр. [24].

Паралельно зі створенням узагальнюючих праць відбувалось написання досліджень з окремих проблем церковного минулого імперії. Наприклад, Григорович опублікував кілька оглядів з різних аспектів релігійної історії держави, Д. Ростиславов присвятив свою роботу майновому стану монастирів; праці І. Знаменського висвітлювали положення духовенства за часів Катерини II і Павла I; Ф. Благовідов детально досліджував участь духовенства в справі освіти населення за часів Олександра II [25].

Меншим був такий відсоток серед авторів робіт, основним предметом яких історія церкви не була, але в яких міститься й інформація про факти, що мають пряме відношення до історії православ'я Наддніпрянщини останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Невідокремленість церкви від держави, тісне переплетення релігійної сфери з іншими сторонами життя, релігійність світогляду авторів зумовили дуже широку і різноманітну історіографію цієї групи робіт. Фактично, в дослідженнях чи не з будь-якої тематики, яка мала відношення до українських земель 1775 – 1861 рр., знаходимо згадки про храми та духовне життя парафіян. Великий масив складають роботи, які мали за головну мету висвітлення соціально-економічного розвитку регіону. Біля витоків цього напрямку стояв А. Скальковський, у працях якого знаходимо чимало згадок про різноманітні аспекти церковного життя південного краю [26]. Факти стосовно храмів, духовенства, навчальних закладів, особистостей духовного життя знаходимо в роботах про окремі населені пункти України.

Запорізькі духовні традиції знайшли висвітлення в роботах з історії козацтва Д. Яворницького [27]. Важливу інформацію стосовно участі духовенства в навчанні і вихованні населення містять роботи, присвячені світським освітнім установам регіону і в цілому системі освіти в козацькому краї: Я. Грахова та С. Веребрюсова, І. Міхневича, Г. Донцова, Д. Говорова, І. Чернявського, М. Ленца, Ф. Локтя [28]. Інформація з проблематики нашого дослідження міститься і в роботах, що належать до низки інших тематичних напрямів.

У радянський період розвитку вітчизняної науки (1917–1991 рр.) історичні концепції були зміщені в бік ідеологічних інтересів. У цей час історична наука в УРСР розвивалася в своєрідних і специфічних умовах, визначених процесами становлення нової суспільно-економічної формації. В цей період наука взагалі відчувала вплив партійної марксистсько-ленінської ідеології. В результаті такої практики вітчизняна наука в радянський період не отримала необхідного розвитку. Виходили лише поодинокі праці певного змісту та ідеологічного забарвлення [29]. В період панування партійної ідеології в радянській історичній науці тема історії православної церкви наприкінці XVII – протягом XIX ст. в Україні найбільш послідовно вивчалася представниками української зарубіжної історичної науки і, зокрема, розглядалася досить регулярно на сторінках «Українського історика», що був створений на протипагу офіційній українській радянській історичній науці і «Українському історичному журналу», але, як правило, розглядав усі проблеми через призму політичних та соціальних аспектів розвитку українського суспільства.

Новий сплеск інтересу до історії православної церкви розпочався з проголошенням незалежності України. В сучасній вітчизняній науці можемо говорити про створення окремих шкіл, які вивчали історію православної церкви, починаючи з XVII ст. Переважна більшість сучасних дослідників вважає, що православна церква відіграла важливу роль у житті українського народу. Вченими досить детально було розглянуто ситуацію в Козацькій гетьманській державі, коли територія її була поділена на частини.

З 1990-х рр. у вітчизняній історичній науці здійснюється розробка різнопланових тем з історії церкви, в контексті котрих піднімалися окремі історіографічні аспекти, але вони були спрямовані головним чином на вирішення вузьких завдань із здійснення огляду наукової літератури, а не аналізу історіографічного процесу в Україні.

На нашу думку, можна говорити про те, що протягом усього розвитку української історичної науки з XIX ст. і до нинішнього часу Київський університет імені Тараса Шевченка був і залишається важливим науковим центром, навколо якого гуртувалися науковці, котрі систематично здійснювали дослідження з історії православної церкви

в Україні. За своїм значенням і впливом на подальший розвиток історичної науки у висвітленні історії православної церкви саме Київський університет є найбільш стабільним і впливовим у науковому середовищі. Весь історіографічний процес по вивченню історії православної церкви в Україні можна розділити на наступні періоди:

Перший період – XIX – поч. XX ст. – російсько-імперський період, в який відбувається становлення і розвиток української історичної науки та утверджується українська національна історіографія:

1805-1860/1861 pp. – початковий етап накопичення інформації з історії православної церкви в Україні, на якому панує церковно-історичний напрям по вивченню історії церкви в Україні:

1860/1861-1882 pp. – етап від початку систематичного видання єпархіальних видань і де початку видання «Київської старовини», який характеризується формуванням світського напрямку в історичній науці по дослідженню історії церкви;

1882-1917 pp. – етап від моменту видання «Київської старовини» до періоду національно-державного відродження України, на якому завершується формування світського напрямку в історичній науці по дослідженню історії церкви.

Другий період – 1917-1991 pp. – радянський період, в який відбувається партійна ідеологізація української історичної науки в межах УРСР та на противагу їй формується українська зарубіжна історична наука:

1917-1930-ті pp. – етап, на якому українська історична наука поступово піддається ідеологізації, і вивчення історії церкви в Україні набуває яскраво виражених атеїстичних рис і антицерковного спрямування;

1930-1970-ті pp. – етап, на якому історія церкви в Україні цілеспрямовано не вивчалася, на відміну від російської радянської історичної науки;

1970-1991 pp. – етап, на якому у Київському університеті імені Тараса Шевченка здійснюється відродження світського напрямку по вивченню історії церкви в Україні.

Третій період – з 1991 р. – сучасний період, що характеризується позбавленням ідеологічних штампів у вітчизняній науці на пострадянському просторі, відбувається поглиблення вивчення історії церкви в Україні і об'єднання у поставлених завданнях по вивченню історії із зарубіжними центрами.

Історія православної церкви в Україні кінця XVII – XIX ст. представляє одну із малодосліджених сторінок у вітчизняній історичній науці. Її вивчення, визначення місця і ролі окремих православних єпархій, окремих церковних структур (монастирів, церков), діяльності священнослужителів від найнижчого рангу до вищої православної ієрархії в українському суспільстві, у вітчизняній історіографії XIX – початку XX ст. більшою мірою носили неповний і фрагментарний характер.

Переважно істориками розглядалися лише окремі епізоди з церковного життя та взаємовідносин церкви із суспільством і державою. Найбільше уваги приділялося суспільно-політичним проблемам, але тільки деякою мірою розглядалися господарсько-економічні аспекти існування церковних структур, роль церкви у регулюванні соціальних взаємовідносин тощо. Без сумніву, найважливішим досягненням дореволюційної історіографії є введення в широкий науковий обіг нових документальних матеріалів. За цей час уперше істориками було розглянуто такі проблеми, як взаємовідносини між православним духовенством і населенням, з одного боку, та греко-католицькими і католицькими священниками і польською шляхтою, з іншого, міжархієрейські стосунки у внутрішньо-церковному житті, суспільне і правове положення монастирів і церковного кліру, політичні умови існування єпархій.

Історія православної церкви в Україні відображалася багатьма дослідниками вітчизняної історії, представниками як церковної, так і світської історіографії, зокрема в працях М. О. Максимовича, М. І. Костомарова, П. Г. Лебединцева, Ф. Г. Лебединцева, М. В. Закревського, В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського, І. В. Лучицького, О. І. Левицького, М. А. Скальковський, С. Грушевського, О. Г. Лотоцького, В. О. Пархоменка, П. К. Федоренка, О. П. Оглоблина, І. Власовського, О. П. Крижа та ін. Разом з тим, творчість більшості із цих дослідників саме в питанні вивчення ними історії церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. залишалася не дослідженою у нинішній історичній науці.

Проведений аналіз існуючої наукової літератури з історії православної церкви в Україні дає підстави стверджувати, що відсутність у вітчизняній історичній науці комплексних та узагальнюючих історіографічних досліджень з означеного питання призвела до ситуації, за якої в багатьох сучасних наукових роботах представлена досить слабка історіографічна база, що, звичайно, негативно впливає на загальний стан науки. Хоча, в історичній науці існує значний масив наукової літератури узагальнюючого характеру з історіографії, проте видана незначна кількість спеціальних історіографічних досліджень з історії православної церкви в Україні.

1. Калакура Я. Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку / Я. Калакура // Історичний журнал. – 2003. – №1. – С. 98.

2. Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти / В. В. Ластовський. – К.: Логос, 2006. – С. 73.

3. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу) – К.: Либідь, 1991. – 40 с.; Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 10 т. – СПб., 1867. – Т. III. – С. 359.

4. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII ст. // Антонович В.Б. Моя сповідь. – К., 1995. – С. 510-524; Самофалова М. О. Д. І. Багалій про організацію православної церкви на Слобожанщині у XVII-XVIII ст. // Багаліівські читання в НУА. VII. Д. І. Багалій про стан та шляхи розвитку української культури. Програма і матеріали VII Багаліівських читань, 7 листопада 2006 р. – Х.: НУА, 2006. – С. 50-51.

5. Грушевський М. С. Духовна Україна (Збірка творів) / М. С. Грушевський. – К., 1994. – С. 553–557.

6. Беднов В. Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ее архиереях и семинарии / В. Беднов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1909. – Вып. 5. – С. 133 – 156.

7. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження. Історіографія історії православної церкви на півдні України. Період Російської імперії // Електронний ресурс. Режим доступу : www.M-zharkikh.name

8. Оранский К. Ново-Московский Свято-Троицкий собор / К. Оранский // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – С. 829 – 832.

9. Ляликов Ф. Церковь св. великомученицы Екатерины в Херсонской крепости / Ф. Ляликов // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. I. – С. 329 – 331.

10. Карелин И. Материалы для истории Запорожья. / И. Карелин // ЗООИД. – Т. VI. – С. 523 – 538.

11. Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... д-ра історичних наук: 07.00.01. – Одеса, 2004. – С. 13 – 14.

12. Юрневич М. К истории Одесской Архангело-Михайловской монастырской церкви / М. К. Юрневич // ЗООИД. – Одесса, 1898. – Т. XXI. – С. 8 – 28.

13. Макаревский. Краткая летопись Екатеринославского кафедрального Преображенского собора // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1875. – № 17. – С. 269 – 272;

14. Базарянинов В. Закладка каменного храма и каменной больницы в м. Котовке, Новомосковского уезда // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1900. – № 25. – С. 681 – 685; Васильев Ф. Историко-статистическое описание Константино-Еленинской церкви и прихода при ней // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1873. – № 1. – С. 7 – 14; № 2. – С. 29 – 30; № 3. – С. 36 – 44; Греков В. Начало единоверия в русской церкви, положенное Преосв. Никифором Феотоки в слободе Знаменке, бывшего Екатеринославского наместничества // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1895. – № 6. – С. 137 – 153; № 7. – С. 182 – 197; № 8.

– С. 206 – 222; Дубинский Г. Историко-статистическое описание села Алексеевского (Любимовского) и прихода при его Николаевской церкви / Г. Дубинский // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1873. – № 5. – С. 65 – 77; № 6. – С. 89 – 95; № 7. – С. 97 – 104; Кравченко М. По поводу 100-летия церкви в селе Штеровке Славяносербского уезда / М. Кравченко // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1895. – № 24. – С. 692 – 710; Лисенков А. Историко-статистическое описание Бахмутского Троицкого собора / А. Лисенков // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1875. – № 13. – С. 193 – 197; № 15. – С. 225 – 236; № 16. – С. 241 – 243; Овсянников Е. Краткий исторический очерк единоверия (По поводу истекающего столетия со дня его учреждения) / Е. Овсянников // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1900. – № 28. – С. 776 – 785; № 29. – С. 813 – 823; Петров Р. К истории прошлого века (Из церковного архива с. Полог, Александровского уезда, за 1799 г.) / Р. Петров // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1901. – № 4. – С. 75 – 77; № 7. – С. 155 – 1604 Историческая записка, содержащая изложение хода дела о постройке новых зданий для Екатеринославской духовной семинарии, читанная наставником семинарии А. Ржевским на торжественном освящении здания семинарии 31-го августа 1874 года // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1874. – № 18. – С. 281 – 292; № 19. – С. 297 – 312; Федоровский А. Чудотворный образ Божией Матери Успенской Мариупольской церкви / А. Федоровский // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1889. – № 13. – С. 371 – 376; Н-ий М. Митрополит Игнатий (Из дел консисторского архива) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1872. – № 10. – С. 157 – 165; Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1876. – № 14. – С. 209 – 221; № 15. – С. 225 – 240; № 16. – С. 247 – 256; № 17. – С. 267 – 269; № 18. – С. 273 – 288; № 19. – С. 289 – 304; Н-й А. Город Верхнеднепровск и его храм (Исторический очерк) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1894. – № 11. – С. 256 – 263.

15. К-в. Несколько сведений о Славенской семинарии, открытой в Полтаве в 1776 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1863. – № 3. – С. 99 – 106; Скворцов В. Евгений Булгарис, первый Архиепископ Славянский и Херсонский // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1877. – № 22. – С. 961 – 996; № 24. – С. 1118 – 1136; Скворцов В. Никифор Феотоки, второй Архиепископ Славянский и Херсонский / В. Скворцов // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1878. – № 6. – С. 290 – 310; № 7. – С. 341 – 351.

16. Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник: І. Лиман. // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. – 560 с.

17. Анфим. Историческая заметка о Херсонесском св. Владимира монастыре // ЗООИД. – Т. X. – Отд. III. – С. 427 – 430.

18. Известия Таврической ученой архивной комиссии (1887–1920 гг.).

19. Самофалова М. О. Переяславська Рада 1654 р. та церква / М. О. Самофалова // Переяславська Рада та гармонізація україно-російських відносин на сучасному етапі: Зб. наук. праць: За матер. Міжнародної науково-практичної конференції 18-19 грудня 2006 р. – Х.: НТУ «ХПІ», 2007. – С. 313-315.

20. Синявский А. С. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии. 1903–1913 // Летопись Екатеринослав. ученой архив. комиссии. 1915. – Вып. 10; Ковальский Н. П., Абросимова С. В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии // Археогр. ежегодник за 1988 г. Москва, 1989; Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915): Библиогр. справоч. – К., 1991; До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.): Зб. статей. Дн., 1993; Журба О. І., Абросимова С. В. Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: плани, проекти, програми видань. Катеринославська учена архівна комісія (1903–1919 рр.) // Дніпр. історико-археогр. зб. – Дніпро., 2001. – Вип. 2.

21. Гавриил. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии (Из «Истории Херсонской и Славянской епархии») // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. I. – С. 197 – 204.
22. Гумилевский. История российской церкви. – Чернигов, 1878.
23. Знаменский П. В. История Русской Церкви. – Москва-Париж, 2000;
24. Доброклонський О. Советник по истории Российской церкви. – Х., ч. 4. 1888.
25. Ростиславов Д. Исследование об имуществах наших монастырей Церковный Вестник, 1888 г., № 15, стр. 813–315; А. Родосский. Биографический Словарь студентов первых XXVIII курсов С.-Петербургской Духовной Академии (1814–1869), СПб. 1907, С. 412–413; Чистович И. История СПб. Духовной Академии, СПб. 1857, стр. 458. «Новое Время» 1888 г., № 4340, и 4841; «Русская Старина» 1880 г., июль, стр. 405–406 (Записки Д. И. Ростиславова); «Новости» 1888 г., № 89; «Сын Отечества» 1888 г., № 86.
26. Скальковский А. А. 1808 – 1897. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса, 1835. Первое тридцатилетие Одессы. – Одесса, 1837. Сношения Запорожья с Крымом. Материалы для истории Новороссийского края. – Одесса, 1844. История Новой Сечи и последнего коша Запорожского. – Одесса, 1846; Хмарський В.М., Новікова Л.В. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С. 52 – 74;
27. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – 2 том. – Львів: Світ. 1991. – 457 с.
28. Самофалова М. О. Роль і функції православної церкви в козацьку добу в публікаціях міжвоєнного періоду / М. О. Самофалова / Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції «Людина, культура, техніка в новому тисячолітті» / Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 25-26 квітня 2006 р. – Х.: Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2006. – С. 72.
29. Див. напр. Самсонов А. М. Антифеодальные народные восстания в России и церковь. – М., 1955; Гантаев Н. М. Церковь и феодализм на Руси. – М., 1960; Грекулов Е. Ф. Православная инквизиция в России. – М., 1964; Христианство и церковь в России феодального периода. – Новосибирск, 1989; Никольский Н. М. История русской церкви. – М., 1985; Русское православие: веги истории / Под. ред. А. В. Клебанова. – М., 1989.

Научная статья посвящена развитию исследований истории украинской православной церкви в период Казацкой гетманской державы и Руины. Особенное внимание уделено научным трудам отечественных историков на протяжении XIX – XX вв. Осуществлена периодизация развития отечественной историографии истории духовной жизни украинского народа и классификация основных исследований.

Ключевые слова: историография, классификация, периодизация, церковь, исследования.

Scientific article is devoted to develop study of Ukrainian orthodox church in Kozaks Getman country and Ruin periods. Most attention is concentrated to scientific works of native historians in XIX – XX centuries. Providing of periodisation of historiografia of develop spirit life of ukrainian people and classification main scientific works.

Key words: historiografia, classification, periodisation, church, study.